

Inhoud

LEVEN

Tuimelingen in het blauwe niets. <i>Over eenzaamheid</i>	9
Tussen hals en lippen. <i>Over onze zoenkunst</i>	19
De zwaarte van een libel. <i>Over verlangen</i>	27
Van koffie tot genade. <i>Over ons verlangen naar troost</i>	40
Hoe zien wij elkaar graag. <i>Over de verbeelding</i>	49
Hun stug en tegendraads bestaan. <i>Over de dingen</i>	59
Een eeuwig voorspel. <i>Over zinnelijkheid</i>	68

KUNST

Het weerzien van het licht. <i>Over de bijziende</i> <i>Pierre Bonnard</i>	81
Het geluk van een potloodlijn. <i>Over Agnes Martin</i>	90
De stolpstilte. <i>Over stilte in de kunst</i>	100
Van de hinkelaar. <i>Over Hugo Claus</i>	111
De kus van de octopus. <i>Over naakt in de kunst</i>	119
Strik of valstrik. <i>Over de mannelijke blik</i>	127
Tussen vrouw en beeld. <i>Over De Zee van</i> <i>George Grard</i>	134
Een genadige drie-eenheid. <i>Over het licht, het raam</i> <i>en de vrouw</i>	138
Licht op de zijkant van een huis. <i>Over ontmoeting</i> <i>en toewijding</i>	143

KRONIEK VAN EEN KIJKEN

Dood	151	Karkas	209
Zootje	153	Vanitas	212
Ewigweiblich	156	Hurken	214
Hel	158	Profiel	217
Vuist	161	Handicap	219
Koorts	163	Onder de zonnen	222
Blauw	166	Ruïnes	225
Schemerzone	168	De poëzie van de pissijn	228
Waar is iedereen	171	Adonis	230
De levens van het strand	173	Reus	233
Facelift	176	Pop	236
Zwaan	178	Verzamelen	238
Desperado	181	Vrouwenhaar	241
Ecce homo	184	Staar	244
Varken	186	Vrouwenhals	246
Scheel	189	Madonna en pin-up	249
Tegen de lamp	191	Algoritme	252
Face	194	Denken	254
Rugpijn	196	Cheese	257
Onthoofding	199	Greta en Helga	260
Op de knieën	202	Icarus	263
Muurzee	204	Utopia	265
Glas	207	Uit de lucht	268

LEVEN

Tuimelingen in het blauwe niets

Over eenzaamheid

De kop stond najaar 2018 in *The New York Times*: ‘How Loneliness Is Tearing America Apart’, met de kenmerkende hoofdletters, die de dramatische aankondiging versterken. Maar ook zonder die hoofdletters, zo bleek vervolgens uit het nuchtere artikel, is het nieuws meer dan tragisch genoeg.

Ik citeer de essentie van het artikel.

Volgens een recent grootschalig onderzoek lijden de meeste Amerikanen onder sterke gevoelens van eenzaamheid en onder een gebrek aan betekenis in hun relaties. Bijna de helft geeft aan dat ze zich soms tot altijd alleen of ‘uitgesloten’ voelen. Dertien procent zegt dat *zero* mensen hen goed kennen. Het onderzoek wijst bovendien uit dat eenzaamheid erger wordt met elke nieuwe generatie.

Daar werd ik stil van – waar zal dat eindigen?

Ook werd ik er stil van, niet omdat het uit de lucht kwam vallen en evenmin omdat ik vreesde dat het voor u of veel anderen uit de lucht kwam vallen, maar omdat ik wist: dit is onbespreekbaar. Terwijl we het zowat allemaal weten, meemaken of om ons heen zien gebeuren.

De Amerikaanse cijfers zijn geen uitzondering. Ze stemmen overeen met recente resultaten van al even grootschalig onderzoek in, onder meer, België en Nederland. Ook bij ons gaf zowat de helft van de ondervraagden aan zich eenzaam te voelen. Maar

ik herinner me geen dramatische kop boven een artikel: 'Eenzaamheid verscheurt België'. Zo zijn wij niet.

Kort na het bovenstaande las ik een al even alarmerend bericht, in meerdere media. 'Eenzaamheid,' zo klonk het, 'is twintig procent dodelijker dan roken en dubbel zo dodelijk als drinken.'

Dat betoogt de Duitse psychiater Manfred Spitzer. Hij baseert zijn stelling op nieuw hersenonderzoek dat uitwijst hoe eenzaamheid, een schijnbaar louter psychische aandoening, wel degelijk ook fysiek pijn kan doen. Zelfs tot in de kamers van het hart. Symbolischer kan het moeilijk. Terwijl het zo prozaïsch is als reuma of parkinson.

Deze berichten heb ik niet moeten zoeken. Ze bereikten me tussen het dagelijkse nieuws.

Niemand kan ontkennen dat het om belangrijk nieuws gaat. Het betreft vele miljoenen mensen wereldwijd. En de kwestie 'eenzaamheid' is zo oud als, minstens, het Bijbelse paradijs en de klassieke mythen. We zijn al eeuwen op de hoogte van dit nieuws. Toch merk ik dat nieuwe bevindingen erover nog vaak worden behandeld als een fait divers. Onze eenzaamheid, die nu zelfs tot in onze hersenen is gedetecteerd, is meestal een anekdote tussen al de andere.

De berichtgeving over de klimaatopwarming is het duizendvoud van enig nieuws over onze toenemende eenzaamheid. Daar schuilt een zekere logica in: als we onze aarde straks fataal verschroeien, maakt onze eenzaamheid uiteraard niet meer uit. Maar tot nader order doet ze dat nog wel. Op verbijsterende wijze.

Eenzaamheid is een vreselijk breed begrip. Zijn spreidstand reikt, bijvoorbeeld, van Roy Orbisons stroperige 'Only the Lonely' tot al jarenlang grondig onderzoek van de Wereldgezondheidsorganisatie, wgo. Van Adam en Eva tot onze huidige 'epidemie van eenzaamheid'.

Het duizelde me op den duur dan ook nadat ik mezelf een tijd-

lang at random verstrooid had met lezen over, kijken en zelfs luisteren naar allerhande verschijningsvormen van eenzaamheid.

Van eeuwenoude kunst tot recent buurtwerk in mijn woonwijk. Van de woestijnvaders tot de aanstelling in 2018 in het Verenigd Koninkrijk van, naar verluidt, ‘the World’s First Loneliness Minister’. En zelfs, begin 2019, een allereerste Belgische ‘schepen van Eenzaamheid’ in de Vlaamse stad Sint-Truiden.

Na nog maar even te hebben geraakt aan dat onafzienlijke lichaam van onze eeuwenoude eenzaamheid, moest ik uiteindelijk toegeven: onze eenzaamheid heeft tegenwoordig niet te klagen over een gebrek aan aandacht. Ze wordt, ook al haalt ze zelden de headlines – omdat ze intussen zo oud als de straat is en ons al eeuwen tot geeuwens toe vergezelt – wel degelijk onderzocht, er wordt ‘werk van gemaakt’, wereldwijd worden wij gescreend op ons ‘sociaal weefsel’, niemand mag meer ‘uit de boot vallen’, enzovoort.

Eenzaamheid moet de wereld uit. En bij voorkeur moet dat gebeuren onder een wat andere naam, die herkenbaarder en schijnbaar behandelbaarder is: depressie.

Volgens alle onderzoeken die ik heb kunnen terugvinden, is depressie nog nooit zo apert ‘de meest bedreigende ziekte’ geweest voor de mensheid. Wereldwijd is ze nu ‘de belangrijkste oorzaak van invaliditeit’ en vroegtijdig sterven, volgens de WGO.

Het spreekt vanzelf dat eenzaamheid en depressie vaak samen vallen. Dat betogen ook kenners. Wie depressief is, is eenzaam. Het omgekeerde is echter al even vanzelfsprekend niet altijd het geval. Niet elke eenzame is depressief. Niet elke eenzaamheid leidt tot ziekte of, in de termen van de WGO, ‘invaliditeit’.

Sommige eenzaamheid, om het zo te zeggen, overstijgt of schampt ziektebeelden en behandelingen. Omdat ze dieper zit, ouder is, tijdlozer schuilt.

Daarover wil ik spreken.

Of kan ik er maar beter over zwijgen? Ik zwijg nu al zo lang, over die eenzaamheid die ‘dieper zit, ouder is, tijdlozer schuilt’. En de anderen zwijgen ook al zo lang. We zwijgen samen al zo

lang over onze eenzaamheid dat het haast een verbond lijkt.

Of is het een omerta?

Ik overdrijf. De kunst spreekt onophoudelijk over onze eenzaamheid en de wetenschap, zoals eerder gezegd, onderzoekt haar tegenwoordig vlijtig. Tegelijk herinner ik me nauwelijks een intiem gesprek met de ander, wie dan ook, over die eenzaamheid die ‘dieper zit, ouder is, tijdlozer schuilt’ – van mens tot mens, zeg maar van ziel tot ziel, en niet via de omweg van een opgevoerde Beckett of zo.

Dat is geen verwijt. Hoe vaak heb ik zelf niet vermeden erover te spreken.

Voor dat laatste zie ik twee hoofdredenen: sprakeloosheid en schaamte, of noem het onvermogen en angst. Er zijn ook bijoorzaken, zoals de fysieke aanwezigheid van de ander.

Laat ik beginnen met de sprakeloosheid, of noem het de verstomming. Dat ik me nauwelijks een intiem gesprek herinner over onze hoogsteigen eenzaamheid betekent niet dat ik mijn eenzaamheid nooit in een zekere mate heb kunnen delen. Uitgerekend in de sprakeloosheid is dat soms enigszins gebeurt. Ik doel op enkele onuitwisbare herinneringen aan ogenblikken van een intens zwijgen, in de loop der jaren, samen met bestaande of aanstaande vrienden. Na een drama, na een feest, of gewoon laat aan de tuintafel.

Evenzeer denk ik terug aan een paar onvergetelijke momenten, ook verspreid over de jaren, van wat ik nu maar ‘de grondeloze vereniging’ noem tijdens en na het liefdesspel. Soms acuut verbijsterd, zelfs verstard, midden in de bedrijvige gloed van de lust, soms onmondig in de nagloed.

In die herinneringen gloeit de eenzaamheid als het ware op. Het zijn vaak ogenblikken van een diep, verwacht of onverwacht, verdriet. Maar niet altijd. De afgrond kan, zoals gezegd, ook ineens – out of the blue – gapen midden in de vreugde of het genot.

Out of the blue. Ik heb de bekende uitdrukking zonet en pas-sant gebruikt. Laten we ze in het achterhoofd houden.

De tweede hoofdreden om niet te spreken over mijn, uw, onze eenzaamheid is de schaamte. Of de angst. In de praktijk komen ze op hetzelfde neer. De eenzaamheid wekt de schaamte, de schaamte wekt de angst, bijvoorbeeld om over de eenzaamheid te spreken. En het wordt nog ingewikkelder, want uiteindelijk voedt op zijn beurt de angst de eenzaamheid.

Waar die diepe, tijdloze eenzaamheid waarover ik wil spreken zich ook bevindt – en volgens mijn tijdsgewricht is dat, zoals zo-wat alles, ergens in de miljarden neuronen van de hersenen –, ze is een soort galmkamer, met bijbehorend galmgat. Althans zo is – los van alle wetenschappelijke bevindingen, die ik nederig aanneem – mijn ervaring. Die galm spreekt nu eenmaal meer tot mijn verbeelding dan een neuron.

In de ideale galmkamer blijft geluid oneindig rondgalmen. Een galmkamer heeft daarom geen galmgat waarlangs het geluid zou kunnen ontsnappen en hoorbaar worden buiten de kamer.

Maar alweer in mijn ervaring en verbeelding heeft de galmkamer van die aloude eenzaamheid dat nu net wel. Dat galmgat is eenvoudigweg ons lichaam. Die soort eenzaamheid wil blijkbaar, in weerwil van haar elementaire schuwheid, toch nu en dan van zich laten horen.

De schaamte waarover ik hier spreek heeft van doen met die galm. Schaamte kan de echo zijn van trots. In de galmkamer van de eenzaamheid ontmoeten ze elkaar. Trots en schaamte hebben zeker één ding gemeen: ze willen zwijgen. De ene uit een hoogmoed, de andere uit een deemoed. Beide voeden ze de eenzaamheid. En omgekeerd wekt de eenzaamheid de trots en de angst. De trots wil regeren, soeverein zijn, onaantastbaar lijken. De angst is machteloos en dus chronisch kwetsbaar, maar ook hij regeert.

Ik besef dat ik intussen, in mijn poging te spreken over de eenzaamheid die ‘dieper zit, ouder is, tijdlozer schuilt’, slechts wat cirkels heb getrokken, enkele hersenspinsels heb bedacht, oefen-

ningen in het luchtledige heb opgevoerd. Mede daarom heb ik, een aantal gedachten geleden, uitdrukkelijk een bijoorzaak genoemd, ‘de fysieke aanwezigheid van de ander’. Ik denk dat daar, in de ontmoeting van de lichamen – op afstand of vlakbij – onze onvermijdelijke, onvervreembare eenzaamheid het duidelijkst blijkt. Dat ze daar zowel verschijnt als zich terugtrekt.

Meer zelfs, ik geloof dat ons even ingeschapen als fatale onvermogen om elkaar te bereiken, van lichaam tot lichaam, van bestaan tot bestaan, onze eenzaamheid haar bestaansreden geeft.

Wie of wat het eerst was, het lichaam of de eenzaamheid, is een onzinnige vraag. Het lichaam en de eenzaamheid horen samen. Ze zijn wezenlijk saamhorig.

Nu het eindelijk, dan toch maar, over het lichaam gaat, zal dit alles nogal abstract klinken. Terwijl mijn ervaring van de eenzaamheid me nu net zo vaak uitgesproken fysiek voorkomt.

De eenzaamheid woont in mijn lijf, dat is voor mij ontegensprekelijk. Alleen weet ik niet precies waar ze zich ophoudt. Ze zwerft, denk ik.

Het draaglijkst ervaar ik haar als een vage misselijkheid. Gemiddeld is ze een soort stille koorts. Het ondraaglijkst is ze een peilloze paniek. Nooit is ze er niet. Wat niet wil zeggen dat ze er altijd is, althans niet kennelijk, of hoorbaar, of hoe moet ik het noemen.

Het ligt voor de hand haar te omschrijven als stil. Een geruisloze gast in huis. Maar ze kan vreselijk luid zijn. En als iets luid wordt in het lichaam – ik sla nu even de rumoerige spijsvertering over –, dan kan het pijn doen.

En zo zijn we terug bij de eerdergenoemde Duitse psychiater Manfred Spitzer, die op grond van hersenonderzoek vaststelt dat eenzaamheid inderdaad objectief pijn doet – iets wat bijvoorbeeld ontelbare schlagerliedjes al hebben voorspeld.

Laat ik nog één passage citeren uit een gesprek met hem. De interviewer deelt mijn scepsis over koele termen als hersenen, pijncentrum en scannen, en stelt dan de vraag van het gezond

verstand: ‘Wáár doet het nu precies pijn bij eenzaamheid?’

Het antwoord van de psychiater: ‘Dat is precies het probleem: pijn die niet lokaliseerbaar is in het lichaam, hoe moet je die omschrijven?’

‘Niet lokaliseerbaar’.

Ik moest denken aan de zwervende gast in mijn huis. Maar helemaal gelukkig met dat beeld van de zwerver ben ik niet – al besef ik dat ik in dezen met geen enkel beeld ooit tevreden zal zijn.

Laat ik niettemin even bij die ‘aanwezigheid’ in mij blijven. Dat is een goed woord. Denkend en terugdenkend, immers, aan de heftiger ervaringen – of noem het oprispingen, aanvallen, vlagen – van eenzaamheid, kwam ik vanzelf uit bij ogenblikken van grondeloze verlatenheid. Die laatste woorden kies ik overigens niet zomaar: ogenblikken, grondeloos en verlaten. Ik wil ze graag, ad hoc, als een drie-eenheid beschouwen. Zeg maar de coördinaten van die vreemde aanwezigheid.

In die ogenblikken van ‘grondeloze verlatenheid’ lijkt het alsof die even onplaatsbare als trouwe aanwezigheid, die zwerfende gast, plots verandert in een peilloze afwezigheid.

Een zinkgat in het lichaam.

De helderste herinneringen aan dit alles komen vaak op hetzelfde neer. De tuimeling gebeurt na de samenkomst. De afgrond opent zich na de omhelzing. De diepte gaapt na het geluk.

De grijns wreekt de glimlach.

Het heeft tijd van leven gekost om enige hoogte te krijgen van dit mechanisme. Hoe de vereniging onder ons ook verloopt, soms – maar lang niet altijd – moet iets haar vervolgens tegenspreken. Dat is één manier om het te verwoorden.

De voorbeelden zijn legio, sommige vrij voorspelbaar, andere minder. Ik noem er een paar.

Eerst zijn er de nogal voorspelbare.

Na een warme avond met vrienden en geliefden – gelegenhe-